

14. Савчук Б. Волинська “Просвіта”. – Рівне: Ліста, 1996. – 148 с.
15. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України). – Ф. 2581. – Оп. 1. – Од. зб. 160. – Арк. 11,17.
16. ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Од. зб. 157. – Арк. 11 – 11 зв.; 73.
17. ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Од. зб. 318. – Арк. 3.
18. ЦДІАУЛ (Центральний державний історичний архів України в м. Львові). – Колекція № 9. – Оп. 1. – Од. зб. 68690. – Арк. 101 – 102.
19. ЦДІАУЛ. – Ф. 348. – Оп. 1. – Од. зб. 227. – Арк. 7.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Романько Ірина Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних наук Державної льотної академії України.

Наукові інтереси: культурно-освітні процеси в Україні в період національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр.

АНТИБІЛЬШОВИЦЬКИЙ РУХ ПОВСТАНСЬКИХ ЗАГОНІВ "ХОЛОДНОГО ЯРУ" В 1921 – 1922 РР.

Денис КРАСНОСІЛЕЦЬКИЙ (Хмельницький)

У статті здійснено аналіз кількості, політичної належності, методів боротьби повстанських загонів „Холодного яру” в 1921 – 1922 рр.

This article has analyzed the quantity membership of political parties, the methods of struggle the insurgents detachments of the “Holodniy yar” in the 1921 – 1922-th.

В умовах сучасного державотворення, становлення української спільноти та структуризації стосунків між окремими соціальними групами та державою сьогодні у всій своїй складності постала в українській історіографії необхідність ґрунтовного дослідження антибільшовицького селянського повстанського руху. У цьому контексті привертає увагу діяльність повстанських загонів „Холодного яру”. Про це, зокрема, частково йдеться в працях О.Кучера [33 – 34], Р.Коваля [30], М.Пономаренка [42], Ю.Ляшка [37 – 38], О.Солодара [44], Н.Гулі та Н.Лаврієнка [25 – 27], Р.Павленка [41], В.Лазуренка [35], В.Коротенка [31], М.Іванченка [28 – 29], В.Щербатюка [46 – 49] та інших. Їхні дослідження здебільшого торкалися передусім історії „Холодноярської республіки”. Повстанські загани згадувалися опосередковано. Через недостатню джерельну базу в цих працях знаходимо чимало суперечливих, а інколи й заплутаних, сфальсифікованих фактів. З огляду на це зроблено спробу на основі аналізу документальних даних, значну кількість яких автор вводить у науковий обіг уперше, всебічно з’ясувати структуру та діяльність повстанських загонів центральної частини УСРР, місцевості „Холодний яр” у 1921 – 1922 рр.

У січні 1921 р. відбулося об'єднання повстанських загонів „Холодного яру”. Їхнім головним отаманом став Микола Бондарчук (Бондарук). На з'їзді біля с. Цвітна Чигиринського повіту начальником штабу та пішого відділу було призначено Терещенка, командиром 1-го кінного полку – Завгороднього, 2-го – Хмару [30, 67].

Про діяльність повстанських загонів свідчать такі факти. Ймовірно на початку 1921 р. загін Зеленчука захопив й утримував п'ять днів м. Черкаси, а повстанці на чолі з отаманом Матвієнком – м. Чигирин, де перебували три дні [32, 189]. Взимку 1920 – 1921 рр. загін Мамаєва захопив баржу, що рухалася по Дніпру [32, 137].

Для розширення своєї повстанської мережі до „Холодного яру” неодноразово прибували повстанські групи Н. Махна. Так, одна із них 3 січня 1921 р. дислокувалася біля Іванківського цукрового заводу [14, 22]. 7 січня повстанці пройшли через села Михайлівка, Хрещатик Золотоніського повіту і під тиском 1-ї кінної армії відступили на лівий берег Дніпра. 8 січня частина загону Н. Махна дислокувалася біля с. Бузівка, що неподалік Умані [14, 24]. Тоді ж біля с. Варварівка Катеринославського повіту на правий берег Дніпра перейшла інша група махновців, яка нараховувала близько 500 – 700 бійців. Поповнюючись за рахунок місцевих селян, ці повстанці пройшли в північну частину Уманського повіту. Але, зазнавши поразки в численних боях з червоноармійцями, особливо біля с. Конела, що неподалік Умані, отаман Махно вирішив повертатися [39, 60]. Пройшовши села Лисянка, Таганча, Хрещатик, у ніч з 7 на 8 січня загін Махна перейшов на лівий берег Дніпра [39, 61; 49, 41].

26 січня 1921 р. об'єднані повстанці „Залізняка” (Мефодій Голик) та Батрака в складі близько 130 осіб були атаковані ескадроном 10-ї кавалерійської дивізії. Втративши чотирьох бійців, поміж яких був начальник штабу Коваленко, вони попрямували до с. Бобринець [7, 126]. 2 лютого загін „Залізняка” був атакований частинами 112-го червоноармійського полку у Федварському лісництві. Уникаючи військової сутички, повстанці попрямували в напрямку Чигирин [5, 25 зв.]. Досить широко розгорнув діяльність загін Завгороднього, який для проведення нападів на населені пункти поділявся на групи. 12 березня в складі 23 бійців здійснено напад на с. Сентово, 13 березня 30 повстанців зайняли села Кам'янка [4, 24-25], Мартоноша, Панчеве Новомиргородської волості, а 15 березня – села Гробове, Злато піль [4, 27], Розлива Златопільської волості [23, 155]. Проте, траплялися і прикрі випадки для повстанців. Так, 17 березня в північній частині Чигиринського повіту було розгромлено загін Пилипа Хмари [23, 153]. 18 березня повстанці отамана Голого, переправившись на правий берег

Дніпра, здійснили напад на с. Михайлівку, що неподалік м. Канів [15, 2 зв.]. 20 березня вони в складі 120 бійців захопили у полон 80 червоноармійців будівельного загону [3, 53]. Однак, 28 березня повстанці повернулися на Полтавщину [15, арк. 2 зв.]. 18 березня частина загону Завгороднього в складі 50 осіб зайняла с.Шпакове Новомиргородського району [4, 25]. 19 березня його розвідка здійснила напад на лісопилку с. Капітанівка [23, 155]. 19 та 21 березня загін Завгороднього в складі 150 осіб здійснив напад на ст. Сердюківка [23, 152; 19, 37]. 23 березня він зайняв села Межи гірка [23, 156], Панчеве [5, 47]. Проте інколи повстанцям доводилось оборонятися і від деяких місцевих жителів. Так, 30 березня в боротьбі з 12-им Катеринославським кавалерійським ескадроном загін Хмари змушений був уникати сутичок й з місцевими селянами [16, арк. 4 зв.]. У березні 1921 р. Гупало організував свій власний повстанський загін (до цього входив до складу загону Хмари, а потім – Кібця) та об'єднався із загonom отамана Хвилі. Після загибелі останнього Гупало перейняв командування загonom, кількість якого сягала 30 осіб [23, 236]. Також діяли загони Стодолі (200 осіб), Темного (50 осіб). При цьому кількість повстанців зростала швидкими темпами. Так, у квітні повстанці отаманів Стодолі та Завгороднього налічували понад 1 тис. осіб. Також діяли повстанські угруповання під проводом Калеберди, Деркача, „Кобзаря”, Іванова [42, 495], Мелешка („Чорт”), братів Дерещуків [40, 38]. Об'єднані загони Хмари, Гризла, Лютого, Кваші, Мамає та Яблучка (Яблунька) присягнули вигнати більшовиків або загинути в боротьбі [28, 171]. 2 квітня повстанці Водяного, Кібця та Кириченка кількістю 700 осіб передислокувалися з району м.Черкаси в межі „Холодного яру”. Тоді ж загін Хмари в складі 39 вершників зайняв с. Іванівка Медведівської волості. Переодягнені в червоноармійську форму, вони 3 квітня зайняли села Мельники, Голоківка тієї ж волості [23, 156]. 16 квітня у Жеребецькому яру в районі с. Цвітне червоноармійці захопили штаб отамана Завгороднього [16, арк. 4 зв.]. 17 квітня об'єднані загони Хмари та Деркача в складі 150 бійців здійснили напад на с. Голоківка [23, 165]. 20 квітня червоноармійський загін у складі 170 штиків та 11 шабель біля с. Старосілля, що неподалік м. Черкаси, наздогнав загін Хмари в складі 150 шабель та 60 штиків. Проте повстанці, уникнувши бою, втекли [16, 4 зв.]. Продовжували боротьбу загони отаманів Кириченка, Квочки, Царенка, Савченка, Клепача, Захарова, Штиля, Терещенка та інших [43, 34]. Але чимало повстанців, сподіваючись отримати амністію, склали зброю. Так, наприкінці квітня здалися 25 бійців із загону Дерещука [15, 3]. У Волочанському повіті склали зброю повстанці та їх отамани Капиніс і Ковтун, у м. Павлоград здалося 50 повстанців на чолі з отаманом Євдокимовим тощо [46, 175]. Є припущення, що Ю. Г. Євдокимов

був членом колегії ДПУ, який створив фіктивний антибільшовицький повстанський загін – „Чорноморську повстанську групу” для підпільної роботи серед повстанців [36].

6 травня з невідомих причин Бондарчук убив Терещенка. Його місце посів І.Петренко [30, 68]. 12 травня загони отаманів Хмари та Деркача здійснили напад на с. Вищі Верещаки. Далі вони, знищуючи радянських службовців, попрямували через села Антонівка, Триліси, Янівка, Головківка, Мельники [23, 165]. 23 травня загін Завгороднього кількістю понад 500 осіб зайняв с. Балаклієво, після чого попрямував у села Старосілля, Буда Орлівська, Виноградівський монастир Черкаського повіту [23, 168].

У липні 1921 р. на останньому з’їзді отаманів „Холодного яру”, „Орел” (Г.Нестеренко) та Отаманенко заявили, що Бондарчук був звичайним зв’язківцем повстанців із закордонним повстанським керівництвом. До того ж, у зв’язку із убивством Терещенка, Бондарчука було позбавлено посади головного отамана „Холодного яру” [30, 67]. Тоді ж головним отаманом став Герасим Несторенко [30, 69], а начальником штабу – Сергій Отаманенко [30, 71]. Головному отаману були підпорядковані загони отаманів Завгороднього, Хмари, „Чорного Ворона”, Гонти, Іванова, С. Гризла, І. Савченка-Нагірного, С. Захарова. Налагоджено зв’язок з отаманами Семеном Заболотним, Петром Дерещуком, Трохимом Голим. Діяльність холоднорських загонів охоплювала Олександрійський, Чигиринський, Звенигородський, Єлисаветградський, Уманський та інші повіти [30, 69 – 70].

7 липня 1921 р. загін Нагірного здійснив напад на Грушевський цукровий завод [23, 171]. 23 липня склали зброю отамани Ярошенко, Іванов, „Чорний Ворон” [48, 185]. Того ж дня загін Голого в складі 30 осіб дислокувався в лісі, що біля містечка Золотоноша [9, 28]. 25 липня він вступив у сутичку з міліцією в с. Коробівка, після чого переправившись через Дніпро, діяв у Золотоніському повіті [2, 270]. Отаман Нагірний не зміг зберегти загін. З ним залишилося тільки 15 осіб. Тому 27 липня 1921 р. він укотре розпочав переговори з більшовиками щодо складання зброї. У той час близько 200 повстанців під проводом Чорного дислокувалися у Свиненському та Комарівському лісах [45, 38]. 30 липня у „Холодному яру” червоноармійцями було розгромлено повстанську групу Овчаренка [23, 190].

7 серпня [44, 130] на околиці с. Лубенці припинив діяльність Холоднорський повстанський комітет, створений за посередництвом екзильного уряду УНР, у складі Петренка, Деркача та Чучупаки. З ними здався більшовикам 1141 повстанець [38, 37; 44, 132; 31, 456]. 9 серпня загін „Залізняка” в складі 30 вершників дислокувався біля містечка Знам’янка [23, 174]. 11 серпня він об’єднався із загonom Завгороднього та „Орла” під

загальним керівництвом „Залізняка”. Кількість повстанців нараховувала близько 200 осіб, на озброєнні в яких були три кулемети [23, 176]. Тоді ж зазнав розгрому загін отамана Олійника, а наступного дня – Нагірного [23, 190]. 13 серпня повстанські загопи кількістю 80 бійців під проводом отаманів Хмари та Стодолі було розбито червоноармійцями неподалік м. Чигирин [23, 177]. У середині серпня в бою загинув отаман Яблучко [23, 311]. 15 – 16 серпня 1921 р. в районі с. Цвітне заарештований отаман Назар Стодоля [23, 177; 38, 37]. 17 серпня здалися отамани Темний, Мамай [23, 177]. Тоді ж у с. Жаботин склали зброю понад 20 отаманів та 70 повстанців. Поміж них були Петренко, Деркач, Василенко, Товкач, Литвиненко, Панченко [23, 179]. За іншими даними останні здалися ще 4 серпня [17, 15]. 23 серпня здався й повстанський комітет „Холодного яру” під керівництвом Навченка, помічником якого був Дзигар [23, 190]. 29 серпня 1921 р. на Дніпровських островах біля с. Погорільці, що на Чигиринщині, було ліквідовано основну частину загону Бойка. У безвихідній ситуації отаман та 13 бійців склали зброю [12, 2]. Проте, 31 серпня загін „Чорного Ворона” в складі 90 осіб зайняв с. Лебедин [23, 184]. Також у „Холодний яр” з Херсонщини прибув загін Соколова [22].

На початку вересня в районі с. Сахнівка, Кумейки, що неподалік м. Канів, діяли окремі групи загону Н. Махна, які об’єдналися разом із загонами Лиха, Цвітковського й нараховували близько 300 осіб [20, 13]. 7 вересня 1921 р. об’єднані загопи Завгороднього, Хмари, Чорного кількістю 120 штиків та 30 шабель зайняли с. Старосілля, що неподалік м. Черкаси [9, 95]. У вересні 1921 р. 300 повстанців зайняли м. Чигирин. Діяли загопи Калеберди, Хмари, Квача, Голого, Пушкевича, „Ламай Ярмо”, Нагірного та інших [44, 132; 31, 456].

У той час певна частина повстанців діяла поза „Холодним яром”. Так, загін „Чорного Ворона” в складі 30 штиків та 19 шабель воював у районі с. Мокра Калигірка в Уманському повіті. Лише наприкінці вересня 1921 р. цей загін виявив себе у Звенигородському повіті нападом на с. Яромлівка [18, 55 – 56]. 26 вересня загін „Чорного Ворона” здійснив напад на с. Єлизаветградка, а загін Завгороднього – на с. Турія Єлизаветградського повіту. 27 вересня загін „Чорного Ворона” здійснив напад на с. Сучок, а 30 вересня загін Завгороднього – на с. Водяне [20, 50]. 1 жовтня 1921 р. останній зазнав поразки біля с. Веселий Кут [20, 64].

У жовтні Завгородній об’єднав під своїм керівництвом загопи Мефодія Голика та Архипа Бондаренка [30, 72]. 10 жовтня повстанці „Чорного Ворона” здійснили напад на с. Антонівка Звенигородського району. В ніч з 14 на 15 жовтня повстанці Завгороднього здійснили напад на с. Товмач, що на

Звенигородщині [18, 67]. 15 жовтня 1921 р. загін „Чорного Ворона” зруйнував продовольчий заготівельний склад у м.Звенигород [20, 133]. Тоді ж бійці „Голого” діяли в районі сіл Будище, Мошни, що біля Черкас [21, 90]. У ніч з 18 на 19 жовтня 1921 р. загін „Чорного Ворона” здійснив напад на ст. Ступчинна [18, 67 зв.]. 22 жовтня повстанці Гонти захопили заготівельні склади біля ст. Ворзель [20, 133]. Наприкінці жовтня 1921 р. загін Завгороднього в складі 30 осіб діяв у Чигиринському повіті. Йому допомагали 50 повстанців „Орла” та 15 Соколова (Лихого) [20, 95]. 1921 року діяли повстанські загони отаманів Туза, Сокола, Пугача, Жуйводи, Божка [28, 171], Уманця, Яблуньки, Лантуха. У Притясминських заплавах дислокувалися рештки загону Бойка [22]. Проте, 10 грудня 1921 р. в околицях м. Корсуня було поранено та взято в полон отамана Голого. Останній по дорозі в містечко Богуслав помер [2, 483]. У другій половині грудня 1921 р. в Радомишльському повіті було заарештовано отамана „Чорного Ворона” разом з 14 повстанцями. За свідченням більшовиків, прізвище отамана було Петренко [20, 268]. На нашу думку, це була спроба повстанців увести більшовиків в оману, оскільки отамани „Чорний Ворон” та Петренко продовжували боротьбу. Загін Гризла попрямував до Уманського повіту, де налагоджував зв'язок із загонами Продченка, Артаманюка, Беревцюка [13, 6]. Наприкінці 1921 р. на південну Київщину прибули махновці. Біля м. Біла Церква вони об'єдналися з отаманами „Чорним Вороном”, Петренком та іншими. Кількість повстанців становила 3 000 бійців, які мали 138 кулеметів та артилерійську батарею. Проти них кинуто 17-у кінну дивізію Котовського та полк червоного козацтва Примакова. Маневрування сил розпочалося 31 грудня та розтягнулося фронтом на 3 – 4 кілометри. Бій розпочався 2 січня 1922 р. й тривав до середини місяця. У зв'язку із кількісною перевагою частин Червоної армії повстанці вдалися до відступу [32, 199]. На початку лютого 1922 р. загони Завгороднього, „Залізняка” та Іванова спільно діяли в Чигиринському повіті. Зокрема, 3 лютого вони здійснили напад на с. Ружичеве. Згодом повстанці „Залізняка” попрямували в напрямку с. Хирівки Олександрійського повіту, але зазнавши там поразки, пішли у Чорний ліс [1, 9].

Навесні 1922 р. командування „Холодного яру” відправило Ю. Горліс-Горського в Партизансько-повстанський штаб для отримання директив. Незабаром до „Холодного яру” прибули чекісти [24, 408]. Для ліквідації загону Гризла було відправлено три інтернаціональні батальйони (китайці, мадяри) і бронепотяг „Грім”. 21 березня 1922 р. вони оточили повстанців біля с. Новоселиця. Поранений отаман оборонявся до останнього набою, але був узятий у полон. Після допитів С.Гризла було закатовано Звенигородськими

чекістами [28, 172; 29]. 14 квітня міліція атакувала загін „Чорного Ворона” у Чигиринському повіті й убила вісім повстанців, поміж яких був помічник отамана Польовий [1, 33].

Ймовірно 23 квітня 1922 р. керівником Холодноярської повстанської організації було обрано Ларіона Завгороднього (Загородній). Йому підпорядковувалися: Чигиринський полк Мефодія Голика, Чорноліський полк Дениса Гупала, Лебединський полк „Чорного Ворона”. У квітні загін Завгороднього контролював станції Цибулеве, Фундуклієвка, Хирівка. У червні він здійснив напад на с. Федвар [30, 73]. 25 квітня повстанський загін Грізного в складі 30 осіб здійснив напад на залізничну станцію Садово-Городична. Вилучивши зданий селянами продподаток, повстанці пішли в напрямку с. Орловець Черкаського повіту. 27 квітня кількістю 20 осіб вони атакували розвідку 217-го червоноармійського полку поблизу с. Балаклія Черкаського повіту [1, 33].

Загін „Чорного Ворона” із 17 по 22 червня діяв у Калигірській волості. 18 червня він здійснив напад на с. Петриківка [11, 173]. 25 червня 1922 р. летючий загін 102-го батальйону військ ДПУ внаслідок чотиригодинного бою поблизу с. Товмач Звенигородського повіту із загonom „Чорного Ворона.” завдав повстанцям поразки. Наступного дня він наздогнав цих повстанців біля с. Янопіль Єлизаветградського повіту і вкотре отримав перемогу. За ці два дні з 130 повстанців у строю залишилося тільки 25 осіб [33, 156]. 29 червня 1922 р. загін „Чорного Ворона” напав на с. Вербовець. Далі повстанці попрямували через села Мокра Калигірка, Ярошівка, Водяне [11, 178].

Тоді загони повстанців перейшли до тактики швидких нападів на адміністративні приміщення населених пунктів [44, 132]. У квітні 1922 р. повстанці зайняли с. Коханівка, а в травні – с. Кам’янка. Вони контролювали залізницю на дільниці Бобринська – Знам’янка, заважаючи просуванню військ і вивезенню з України продовольства [38, 37].

8 серпня 1922 р. загін Гупала атакував міліцію із с. Цибулів [8, 95]. Згодом повстанці Гупала об’єдналися із загonom „Громиги” (він підпорядковувався „Залізняка”) й нараховували близько 100 осіб [10, 19; 6, 28]. 13 серпня із загону „Ламай-Ярмо” здалося 6 бійців [45, 52]. Продовжували діяти загони Завгороднього, Грізного та інших отаманів. Але наприкінці року й вони зазнали розгрому [42, 496]. За сприянням Ю.Г.Євдокимова [36] 29 вересня 1922 р. неподалік ст. Звенигородка чекістам вдалося під час наради заарештувати [30, 73] 28 отаманів. Поміж них були Ларіон Завгородній, Денис Гупало, Мефодій Голик, Тимофій Компанієць, Василь Ткаченко [38, 38]. Разом з попереднім арештом 20 вересня частини повстанців із загону „Орла” було заарештовано близько 1 700 повстанців

[34, 46]. З метою приховування кількості жертв червоного терору більшовики вдалися до адміністративно-територіальних заходів. Згідно з постановою Президії Київського губвиконкому від 13 листопада 1922 р. Чигиринський повіт було поділено на дві частини й підпорядковано сусіднім повітам [44, 133]. „Холодноярська республіка” остаточно припинила своє існування.

Таким чином, протягом 1921 – 1922 рр. у „Холодному яру” мав місце спалах повстанського антибільшовицького руху. Головне управління загонами протягом названого періоду здійснювали Микола Бондарчук (Бондарук), Герасим Нестеренко („Орел”), Ларіон Завгородній (Загородній). Чисельні холодноярські загони прагнули до залучення в повстанську боротьбу жителів інших регіонів, а для цього залишали свій край і проводили бойові акції у сусідніх повітах Київської, Миколаївської та Катеринославської губерніях. Також для ведення повстанської боротьби чимало холодноярських загонів приєднувалися до повстанських груп Н. Махна, які періодично прибували з Лівобережної України. Проте траплялися випадки припинення діяльності низки отаманських загонів, натомість яких виникали інші. Апогеєм цього явища був арешт близько 30 отаманських загонів у вересні 1922 р., внаслідок чого повстанський рух у зазначеному регіоні пішов на спад.

Грунтовне дослідження цієї проблеми є перспективою подальших наукових розвідок у заданому напрямі. Симбіоз особливостей регіональної історії надасть можливість максимальної об’єктивності у вивченні антибільшовицького повстанського руху селян 1920-х рр. в УСРР.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. Р-158. – Оп. 1. – Од. зб. 10а. – 70 арк.
2. Державний архів Житомирської області. – Ф. Р-28. – Оп. 6. – Од. зб. 2. – 610 арк.
3. Державний архів Київської області. – Ф. Р-1. – Оп. 2. – Од. зб. 74. – 218 арк.
4. Державний архів Кіровоградської області (Громадські організації) (далі ДАКО (ГО)). – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 88. – 242 арк.
5. ДАКО (ГО). – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 163. – 185 арк.
6. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО). – Ф. Р-152. – Оп. 1. – Од. зб. 220. – 43 арк.
7. ДАМО. – Ф. Р-916. – Оп. 1. – Од. зб. 10. – 196 арк.
8. ДАМО. – Ф. Р-916. – Оп. 2. – Од. зб. 549. – 107 арк.
9. ДАМО. – Ф. Р-1996. – Оп. 1. – Од. зб. 4. – 176 арк.
10. ДАМО. – Ф. Р-1996. – Оп. 1. – Од. зб. 26. – 26 арк.
11. Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО). – Ф. Р-189. – Оп. 1. – Од. зб. 45. – 341 арк.
12. ДАЧО. – Ф. Р-546. МКФ. – Оп. 1. – Од. зб. 9. – 142 арк.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВУУ). – Ф. 2. – Оп. 2. – Од. зб. 302. – 124 арк.
14. ЦДАВОВУУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Од. зб. 286. – 42 арк.
15. ЦДАВОВУУ. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Од. зб. 17. – 9 арк.
16. ЦДАВОВУУ. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Од. зб. 47. – 65 арк.

17. ЦДАВОВУУ. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Од. зб. 81. – 43 арк.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 425. – 75 арк.
19. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 615. – 227 арк.
20. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 616. – 281 арк.
21. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 644. – 161 арк.
22. Березняк В. Перемир'я // Черкаський край. – 2003. – 13 серпня. – С. 6.
23. Героїзм і трагедія Холодного Яру / За ред. Р. Ковалю. – К.: Б. в., 1996. – 317 с.
24. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. – Лондон: Видав М. Мироненко, 1967. – 434 с.
25. Гуля Н. Холодний Яр у контексті історії Черкащини // Освіта і наука Черкащини. ЧІПБ імені Героїв Чорнобиля. Ступені становлення й розвитку: Матеріали науково-практичної конференції. – Черкаси: ЧІПБ, 2003. – С. 21 – 26.
26. Гуля Н. І., Лаврієнко Н. П. „Холодноярська республіка” у контексті регіональної історії // Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки. – Вип. 50. – Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2003. – С. 76 – 79.
27. Гуля Н. І., Лаврієнко Н. П. Холодний Яр на історичній карті України // Черкащина в контексті історії України. Матеріали 1-ї науково-краєзнавчої конференції Черкащини (до 50-річчя утворення Черкаської області). – Черкаси: „Ваш дім”, 2004. – С. 224 – 232.
28. Іванченко М. Вільне козацтво // Спілка „Витоки” у краєзнавчому русі України: досягнення і перспективи / Упорядники Бушин М. І., Щербатюк В. М. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2004. – С. 157 – 174.
29. Іванченко М. Кошовий отаман Семен Гризло // Катеринопільський вісник. – 2001. – 24 жовтня. – С. 3.
30. Коваль Р. Ренесанс напередодні трагедії. – К.: Діокор, 2003. – 92 с.
31. Коротенко В. В. Документи державного архіву Полтавської області про селянський повстанський рух на території Кременчуцької губернії (Холодний Яр) у 1921 р. // VII Всеукраїнська наукова конференція „Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність”. – Ч. 2. – К.: Рідний край, 1995. – С. 455 – 457.
32. Кульчицький Ю. Шаблі з плугів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях (1917 – 1926 рр.). – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАНУ, 2000. – 260 с.
33. Кучер О. О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921 – 1923 рр. – Харків: Видавництво Харківського університету, 1971. – 172 с.
34. Кучер О. О. Участь ВУЧК – ОДПУ в розгромі внутрішньої збройної контрреволюції в 1921 – 1923 рр. // Питання історії народів СРСР. – 1970. – Вип. 9. – С. 40 – 51.
35. Лазуренко В. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). – Черкаси: „Ваш Дім”, 2004. – 456 с.
36. Логвиненко І. Вогонь з Холодного Яру // Народна газета (Київ). – 1995. – № 32 (серпень). – С. 4.
37. Ляшко Ю. Отаман з Холодного Яру // Трудова слава (Кам'янський район Черкаської обл.). – 1997. – 12 липня. – С. 3.
38. Ляшко Ю. Ю. Холодноярська республіка 1918 – 1922 рр. // Місто на скелястих берегах Тясмину. Історико-економічний нарис / Упорядник Марчук В. Д. – Кам'янка: Б. в., 1999. – С. 35 – 39.
39. Наш рідний край. Хрестоматія з історії Черкащини. – В 2-ох ч. – Ч. 2. – К.: Видавництво „Молодь”, 1995. – 176 с.
40. Отаман Іван Лютий-Лютенко. Вогонь з Холодного Яру: спогади / За ред. С. Кравця. – Детройт: Namtramck Printing, 1986. – 151 с.

41. Павленко Р. Боротьба за українську державність на Черкащині в п. п. ХХ ст. // Спілка „Витоки” у краєзнавчому русі України: досягнення і перспективи / Упорядники Бушин М. І., Щербатюк В. М. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2004. – С. 214 – 216.
42. Пономаренко М. Холодноярська республіка // Черкаський край – земля Богдана і Тараса: культурологічний збірник / За ред. Гунського Б.В., Литвина В.М., Смоля В. А. – К.: Українські пропілеї, 2002. – С. 486 – 497.
43. Премыслер И. Разгром бандитизма на Украине (1921 г.) // Военно-исторический журнал. – 1940. – № 9. – С. 34 – 44.
44. Солодар О. І. Червоний терор на Чигиринщині в 1920-х роках // Черкащина в Новітній історії української нації та держави: Збірник наукових праць / За ред. Майбороди О. М., Масненка В. В. – К.: Стилос, 1999. – С. 126 – 140.
45. Черкащина в період відбудови народного господарства 1921 – 1925 рр. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. Грушкіна В. М. – Черкаси: Черкаське обласне книжково-газетне видавництво, 1962. – 328 с.
46. Щербатюк В. М. Історія регіонів України: Лисянщина. – К.: Логос, 2002. – 428 с.
47. Щербатюк В. Отаман Іван Лютий // Лисянщина (Лисянський район Черкаської обл.). – 1998. – 22 серпня. – С. 3.
48. Щербатюк В. Тактика більшовиків щодо захоплення влади в українському селі на прикладі окремих перших регіонів Південної Київщини // Спілка „ Витоки” у краєзнавчому русі України: досягнення і перспективи / Упорядники Бушин М. І., Щербатюк В. М. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2004. – С. 175 – 190.
49. Щербатюк В. Українська національно-визвольна революція початку ХХ ст. Край у 1917 – 1920-х роках // Добридень (Лисянський район Черкаська обл.). – 2000. – № 7 – 11 (липень – листопад). – С. 39 – 41.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Красносілецький Денис Павлович – кандидат історичних наук, викладач Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Наукові інтереси: антибільшовицький рух селян в УСРР у 1920 – 1924 роках.

ДІЯЛЬНІСТЬ І.Є.КЛИМЕНКА НА ПОСАДІ НАРКОМА ЗЕМЛЕРОБСТВА УСРР

Віктор ГРІНЧЕНКО (Кіровоград)

У статті розглядаються деякі аспекти політичної та господарської діяльності І. Є. Клименка – одного з представників партійно-державного керівництва радянської України – у період його перебування на посаді народного комісара землеробства.

In the article some aspects of economic activity political and are examined I. Y. Klimenko – one of representatives of party-state guidance of soviet Ukraine – in a period his stay in position of folk commissar of agriculture.

Іван Євдокимович Клименко (1891 – 1937) належить до числа радянських партійних і державних діячів, репресованих у 1930-х рр. і потім реабілітованих. Сьогодні його ім'я маловідоме, проте в 1920-х рр. його досить добре знали в Україні як одного з представників її політичного керівництва.